

Toplumsal Travma Ajanları Olarak Savaş ve Terörizm: Modern Psikotravmatolojik ve Dissoanalitik Bir Yaklaşım*

Dr. Psk. Görkem DERİN

*İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Adli Tıp ve Adli Bilimler Enstitüsü,
Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, Psikotravmatoloji ve Psikotarih Araştırmaları
Birimi, gorkem.derin@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-9527-3110*

Prof. Dr. Erdinç Öztürk

*İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Adli Tıp ve Adli Bilimler Enstitüsü,
Sosyal Bilimler Anabilim Dalı,
Psikotravmatoloji ve Psikotarih Araştırmaları Birimi, Başkanı
erdincerdinc@hotmail.com, https://orcid.org/0000-0003-1553-2619*

Öz

İnsanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahip olan “toplumsal travmalar: savaşlar ve terörizm”; bireyleri, toplulukları ve ulusları psikososyopolitik açıdan etkilemektedir. Dijital ağ platformlarının toplumlar tarafından yoğun bir şekilde kullanılması ve kitle iletişim cihazlarının yaygınlaşmasıyla birlikte “savaş” ve “terörizm” fenomenleri, geçmişe oranla önemli bir psikotoplumsal dönüşüm geçirmeye başlamıştır. Modern psikotravmatoloji ilkelerine ve dissoanaliz kuramına göre ülkelerin kendi içerisinde yaşantıladığı bölgesel çatışmalar artık siber uzamda uluslararası bir nüfuz yaratmaktadır ki bu nüfuz, “toplumsal travma döngü”lerinin oluşmasına yol açmaktadır. Dissoanalitik açıdan “yanlış çocuk yetiştirme stilleri”, “disfonksiyonel aileler” ve “kitlesele baskılar”, savaşların ve terör olaylarının örtük etken ajanlarıdır. Ebeveynlerin benimsedikleri şiddet odaklı yanlış çocuk yetiştirme stillerinin içerisinde adeta saklanarak kuşaklaraşırı geçiş yapan örseleyici yaşantılar, toplumsal travmalarla kendini göstermektedir. “Dissoanalitik Psikotarih” perspektifinden travmatik yaşantıları önlemeye dair gerçekleştirilecek küresel müdahalelerle; savaşların, terör olaylarının ve soykırımların dünyadaki tüm uluslar adına sonlandırılabilceği kuvvetle vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Toplumsal travma; savaş; terörizm; dissoanaliz; psikotravmatoloji*

* **Not:** *Bu çalışma birinci yazarın İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Adli Tıp ve Adli Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Ana Bilim Dalı'nda tamamladığı doktora tezinin bir bölümünden üretilmiştir.*

Makalenin geliş tarihi: 20/10/2023 - Makalenin kabul tarihi: 02/11/2023

10.17932/IAU.AIT.2015.012/ait_v09i2004

War And Terrorism as Agents Of Social Trauma: A Modern Psychotraumatological and Dissoanalytic Approach

Abstract

As old as human history, “social traumas: wars and terrorism” affect individuals, communities, and nations psychosociopolitically. With the intensive use of digital network platforms by societies and the widespread use of mass communication devices, the phenomena of “war” and “terrorism” have undergone a significant psychosocial transformation compared to the past. According to modern psychotraumatology principles and dissoanalysis theory, regional conflicts within countries can now create an international influence in cyberspace, which leads to the formation of “social trauma cycles”. Dissoanalytically, “negative child-rearing styles”, “dysfunctional families” and “mass oppressions” are the latent agents of wars and terror incidents. The traumatizing experiences, which are almost hidden in the violence-oriented negative child-rearing styles adopted by parents and transmitted across generations, manifest themselves in social traumas. From the perspective of “Dissoanalytic Psychohistory”, it is strongly emphasized that with global interventions to prevent traumatic experiences, wars, terror incidents, and genocides can be ended on behalf of all nations in the world.

Keywords: *Social trauma; war; terrorism; dissoanalysis; psychotraumatology*

Giriş

Bugün, tüm dünyada barış odaklı bir yaşam örgütlenmesinin hüküm sürebilmesi adına psikotoplumsal travmalara özellikle iç çatışmalara, savaşlara ve terörizme hatta soykırımlara karşı etkin ve uygulanabilir dissoanalitik küresel müdahale stratejilerinin geliştirilmesi adeta bir zorunluluk halini almıştır. Dissoanalitik yaklaşım; ardışık savaşların, terör ataklarının ve süreğen baskıların, birer “toplumsal travma” olarak ulusların çocuk yetiştirme stillerinin negatif ya da pozitif yönlü değişimindeki en önemli etken ajanlar olduğunu vurgulamaktadır (Öztürk, 2022c: 1361). Bir diğer ifadeyle geçmişten günümüze olan uzamda varlanış gösteren ardışık savaşlar, terör atakları ve süreğen baskılar, toplumsal ya da kitlesel travmalar olarak çocuk yetiştirme stilleri üzerinde negatif ya da pozitif yönde fonksiyon görmektedirler. Nötralize ve tahmin edilmesi güç majör travmatik yaşantılar olarak küresel halk sağlığı sorunlarına evrilen savaşlar ve terör atakları, günümüzde ivedilikle sonlandırılması gereken “katastrofik psikotoplumsal” olgulardır (Öztürk, 2023a: 318). Kitlesel şiddet eylemleri sırasında ya da hemen sonrasında bireylerin ruhsal açıdan zarar görmesi, deneyimlenen şiddetin ve kötülüğün görmezden gelinmesi hatta bu kitlesel şiddet eylemlerinin duyulmaması ya da konuşulmaması odaklı dissosiyatif reaksiyonlarla karakterize örseleyici öykülerin bütünü, savaş travmalarının kendisini oluşturmaktadır. Savaş ve terör travmalarının deneyimlenmesi sırasında ya da hemen sonrasında kitlesel şiddet olaylarıyla ilişkili gelişen dissosiyatif bozukluklar ve travma sonrası stres bozukluğu, “aile psikopatolojisi” bağlamında kişiler arası ilişki dinamiklerine negatif eksende etki etmektedir (Öztürk, 2023b: 24). Bu derleme çalışmasında sağduyulu, barış ve gelişim odaklı bireylerden oluşan kitlelerin hüküm sürmesi adına insanlığın travmatik tarihinin psikotoplumsal analizi olarak fonksiyon gören dissoanaliz kuramı ile modern psikotraumatoji paradigmaları temel alınarak literatür incelemesi yapılması amaçlanmıştır.

Bir Kriz Yaşantısı Olarak Travma

Travma, bireylerin ve toplumların hem tarihsel ve kültürel değerlerini negatif yönde etkileyen hem de örseleyici olaylarla baş etme mekanizmalarını sekteye uğratan kriz yaşantılarıdır. “Katastrofik kriz yaşantısı” olarak öz bir şekilde tanımlanabilen travma, diğer kriz deneyimlerinden daha yüksek ölçüde yıkıcı psikolojik dinamiklerinin bulunması ekseninde farklılaşmaktadır. Psikolojik, sosyolojik ve tarihsel boyutları bulunan krizler genellikle; “normal”, “kritik” ve “katastrofik” olmak üzere üç kategoride

ele alınmaktadır (Hamburger, 2020a: 5). “Normal kriz”: bireylerin ve kit-
lelerin toplumsal kodlarında yer alan tarihsel bilinç ya da kültürel değerler
ile büyük oranda baş edilebilen olumsuz yaşantılardır. Aniden gelişen bu
kriz yaşantıları, öznelerin kendi bireysel ve kültürel baş etme stilleriyle
nötralize edilerek anlam kazanmaktadır ki bu anlam kazanma süreci, trav-
matik yaşantıların çözülmesini imkanı kılmaktadır. “Kritik kriz”, bi-
reylerde tarih ve kültürle ilişkili mevcut olan yorumlama ve anlamlandır-
ma kapasitesine oranla daha başarılı savunma mekanizmaları aracılığıyla
baş edilebilen örseleyici deneyimlerdir. Kritik krizlerle karşılaşıldığında
geçmiş kavrayabilmek adına yeni anlamlandırma paternleri oluşmakta ve
etkin baş etme stilleri üretilmektedir (Rüsen, 2020: 45).

“Katastrofik kriz” ise tarihsel bilincin ve kültürel değerlerin, aniden orta-
ya çıkan yıkıcı durumlar ya da örseleyici olaylarla başa çıkma olasılığını
tamamen yok eder. Katastrofik krizler, tarihsel anlatının bireylerdeki akla
yatkinliğini ya da inandırıcılığını temsil eden anlam oluşumunun temel
dinamiklerine adeta meydan okur. Yıkıcı bir katastrofik kriz ortaya çık-
tığında, “tarihsel anlam” adeta sessizliğe gömülür ve savunmasal işlevi-
ni kaybeder. Bu krizle baş edebilecek ya da çözebilecek bir dil -aslında
savunma mekanizması- bulmak zaman almakta hatta nesiller boyunca
katastrofik krizlerin travmatize edici yansımaları etkisini sürdürebilmek-
tedir (Rüsen, 2020: 47). Travmatik yaşantılar olarak krizleri hem bireysel
hem de toplumsal boyutta anlamlandırma sürecinde başarısız olunması ve
bu krizlerin psikojen etkilerinin kuşaklararası sürmesi, örseleyici yaşantı-
ları çözmek adına bir girişimde bulunulmadığı anlamına gelmemektedir.
Çünkü krizlerin yıkıcı doğası, travmatik yaşantıları önleme stratejilerinin
başarısız olmasına yol açabilmektedir (Hamburger, 2020b: 59).

II. Dünya Savaşı’nda Holokost, Yahudiler ve Almanlar için tarihteki bir tür
katastrofik krizin ya da felaketin en radikal deneyimini temsil etmektedir.
Her iki ulusun her biri adına soykırım, toplumsal travmaların yıkıcı do-
ğası ve paylaştıkları modern kültürün temel değerlerini sekteye uğratması
hatta yok etmesi bakımından benzersizdir (Mucci, 2018). Holokost’u bir
“uygarlık ihlali” olarak nitelendiren Diner (1990: 135), soykırımın geç-
mişte gerçekleşmiş olmasının, günümüzdeki uluslar üzerinde travmatik
bir eki yaratmayacağı anlamına gelmediğini ifade etmektedir. Soykırım
gibi yıkıcı bir toplumsal travma hem bireylerin hem de ulusların tarihleri
ve kültürleriyle olan entegrasyonlarına zarar vermekte hatta Holokost’tan
önceki ve sonraki zamana ilişkin her türlü anlamsal bağlantıyı ortadan
kaldırabilmektedir (Rüsen, 2020: 46). Entegrasyonu sekteye uğratan bu

toplumsal travmalar, psikolojik, sosyolojik ve tarihsel açıdan bir bütün olarak analiz edilmeli ve tekrarlanmaması adına bireylerden uluslara varan çok boyutlu holistik çözümlerin uygulanması olanaklı kılınmalıdır. Holokost ve terör eylemleri gibi toplumsal travmalar, “sınırdaki olaylar” olarak kabul edilmekte ve salt tarihsel düşüncenin ana odağı kapsamında ele alınmamaktadırlar. Çünkü toplumsal travmalar, sadece tarihin tek başına kendi perspektifinden inceleyebileceği ve yinelenmemesi adına çözüm önerisinde bulunabileceği bir konuma sahip değildir (Rüsen, 2005: 164). Psicotarihsel perspektiften ise terör olayları ve soykırımlar, kitlesel temelli toplumsal travmalar kapsamında değerlendirilmektedir (deMause, 2001: 362; Öztürk, 2023b; 1).

Toplumsal Travma Kavramı ve Tarihsel Konteksti

İnsanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahip olan toplumsal travmalar, bireyleri ve devletleri psikotoplumsal açıdan önemli ölçüde etkilemiş ve etkilemeye de devam etmektedir (Öztürk, 2023a: 304). Toplumsal travma kavramı, bir grubun ya da topluluğun planlı bir şiddet eyleminin hedefi olan kitlelerin deneyimledikleri örseleyici olayların psikolojik ve ilişkisel sonuçları bağlamında tanımlanmaktadır. Soykırım ve kitlesel şiddet bir grup tarafından diğerine karşı işlenmekte; toplumsal travma kurbanları, genellikle çevrelerinden sınırlı düzeyde destek görmektedir. Bu toplumsal travmalar hem kurbanların hem de istismarcıların sosyal kimliğine zarar vererek deneyimlenen travmatik yaşantıların artan oranlarda aktarılmasına yol açmaktadır (Mucci, 2018). Klinik psikoloji ve psikiyatride toplumsal travma kavramı, kitlesel örseleyici yaşantılarla ilişkili ruhsal hastalıklar ekseninde açıklanırken aynı zamanda tarih, sosyoloji ve hukuk disiplinleri tarafından da ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Toplumsal travmanın klinik kategorisi, “kitlesel travma” veya “aşırı ya da ekstrem travma” gibi kavramların yanı sıra sosyal bilimlerin “kültürel travma” ve “tarihsel travma” gibi travma kategorileriyle de yakından ilişkilidir. Toplumsal travma kapsamında yapılan çalışmalar, tarih boyunca kitlesel şiddet eylemleri ile ilgili konuşulamayan ya da konuşulamamış örseleyici deneyimlerin ve bu deneyimlerin hem bireyler hem de kitleler üzerindeki psişik etkilerinin ortaya çıkartılmasını hedeflemektedir (Hamburger, 2020a: 6).

Toplumsal travma deneyimleyen kişilerde olumsuz yaşam olayı ile ilişkili psikiyatrik bozuklukların yanı sıra artan suçluluk duyguları, duygusal instabilite, kronik üzüntü hissi, umutsuzluk ve sosyal izolasyon gibi “hayatta kalan sendromu” şeklinde tanımlanan uyum sorunları başta olmak üzere birçok semptom görülmektedir (Hamburger, 2020b: 60). Toplumsal

travma, her grup ya da her toplulukta temelde birbirine benzer objektif psikotoplumsal dinamiklerle fonksiyon görmektedir ancak bu kitlesel travmatik yaşantıların subjektif boyutu tümünden kişiler arası düzeyde deneyimlenen nötralizasyon süreçleriyle ilişkilidir (Öztürk, 2022c; 1370). Dori Laub (2005a: 308), toplumsal travma sonucunda hayatta kalanların, deneyimledikleri örseleyici yaşam öykülerini anlatmaya çalıştıklarında oldukça zorlandıklarını ifade etmektedir ki bu zorlanma, travmanın şiddetini net bir şekilde göstermektedir. Özellikle II. Dünya Savaşı sırasında birçok sivil, toplumsal travmaya maruz kalmışken bu süreçte ruh sağlığı uzmanları da örseleyici olaylardan negatif yönde etkilenmişlerdir (Prince, 2009: 280).

Ruh sağlığı alanında çalışan çok sayıda klinisyenin Nazi terörü tehdidiyle uluslarından uzaklaştırılması ya da başka ülkelere göç etmek durumunda kalmaları, toplumsal travma ile ilgili teorilerin daha geç yapılandırılmasına yol açmış hatta kitlesel bir travma olarak “soykırım” deneyimleri üzerine olan teorilerin ancak uzun dönemlerde ortaya çıkmasını imkansız kılmıştır. 1940’lı yılların ortalarına kadar Burlingham ve Bettelheim dışında çok az akademisyen, toplumsal travmaya kendi çalışmalarında yer vermiştir. Bettelheim’in Almanya’daki Dachau ve Buchenwald’da geçirdiği yıllara ait toplumsal travma ile ilişkili raporu, toplama kamplarına dair gerçekleştirilen en kapsamlı psikolojik analizler arasında yer almaktadır. Bu rapor, o yıllarda prestijli bir dergide basılmış hatta ilgili raporun kısaltılmış bir versiyonu ise dört ciltlik Encyclopaedia Britannica’nın 1947 baskısının 1936-1946 yıllarını kapsayan 2. cildinde “Alman Toplama Kampları” başlığı altında yayımlanmıştır (Bettelheim, 1947: 2). 1960’lardan önce psikiyatri ve psikoloji disiplinleri, bu çalışma dışında toplumsal travmaya büyük oranda odaklanmamıştır (Hamburger, 2020a: 7).

1960’lardan sonra ise Herman, Kogan, Krystal, van der Kolk, McFarlane ve Weisaeth başta olmak üzere birçok bilim insanı toplumsal travma temelli araştırmalar gerçekleştirmiş ve bu alanda çok sayıda teorik çalışma yayınlamışlardır (Hamburger, 2020b: 62). Bettelheim, Almanya’daki toplama kamplarında bulunmuş ve o süreçte işkence ve fiziksel şiddet başta olmak üzere birçok travmaya maruz kalmıştır. Bettelheim’in “Alman Toplama Kampları” eserinde kendi travmatik geçmişini yansıtmaktan kaçındığı ve toplumsal travmayı yaşantılayan kişilerin psikolojik durumlarına yeterince değinmediği ifade edilmektedir (Prince, 2009: 282). Bettel-

heim'in yanı sıra özellikle toplumsal travma ile ilgili ilk çalışmaların, aile dışındaki sosyal faktörlerin öznel ve uluslar üzerindeki psikojen etkilerine odaklanmadan daha çok bireysel boyutta ele aldığı görülmektedir. Ancak, psikososyal bir yaşantı olarak travmaya yönelik öznel boyutlara odaklanan bir değerlendirme, bireyler üzerindeki farklı örseleyici olayların ayırt edilmesini zorlaştırmaktadır (Bohleber, 2000: 210).

Savaş Travması ve Terörizmin Operasyonel Tanımları

Dijital ağ platformlarının özellikle son çeyrek yüzyılda hem bireyler hem de toplumlar tarafından yoğun bir şekilde kullanılması ve kitle iletişim cihazlarının, silahlı insansız hava araçları teknolojisinin ve siber saldırıların yaygınlaşmasıyla birlikte “savaş” ve “terörizm” fenomenleri, geçmişe oranla önemli bir psikotoplumsal dönüşüm geçirmeye başlamıştır (Öztürk, 2023b: 5). Modern psikotraumatoji ilkelerine ve dissoanaliz kuramına göre artık ulusların kendi içerisinde yaşantıladığı bölgesel çatışmalar, siber uzamda hızlı bir şekilde uluslararası bir nüfuz yaratabilmektedir ki bazı terör örgütleri bu nüfuzu kendi hedefleri doğrultusunda kullanarak kitlesel şiddet ya da toplumsal travma döngüleri adına yeni faaliyet alanları oluşturabilmektedir (Öztürk, 2022a: 41). Dissoanalitik açıdan savaş travması ve terörizm fenomenleri hem uluslararası hem de ulusal boyutları bulunan ve pervasif şekilde bireyden topluma uzanan psikotraumatojik etkilerle karakterizedir (Öztürk, 2022b: 5; 2022c: 1360). Dissoanalitik psikotarihe göre ise savaşlar, yanlış çocuk yetiştirme stillerini benimseyen “kitlesel şiddet” yönelimli disfonksiyonel nesilleri oluşturan toplumların “kuşaklaraşırı fosilleşim” ekseninde baskıcı sistemlerin hüküm sürmesini sağlamak üzere “dissosiyojen düşman imgeleri”ne karşı eyleme geçmeleridir. Dissoanalitik psikotarihe göre savaş hem bireyleri hem de toplumları dissoasiye eden yıkıcı bir süreçtir ki aslında bu yıkıcı süreç, “savaş travması”nın ta kendisidir! (Öztürk, 2023a: 305).

Savaş kavramı, “bir ya da birkaç ülkenin askeri güçlerinin tamamını ya da bir bölümünü kullanarak meydana getirdikleri ve hukuki niteliği taraflarca kabul edilen, silah, şiddet ve kuvvet unsurlarını içeren düşmancıl niyetlerle karakterize olan eylemler” şeklinde tanımlanmaktadır (Varlık, 2013: 115). “Savaş travması” ise savaş esnasında ya da sonrasında başta askerler ve gaziler olmak üzere bu kitlesel şiddete maruz kalan herkesin deneyimlediği örseleyici olaylardır ki “ikincil savaş travması” onların aileleri hatta yakın çevreleri tarafından yaşantılanmaktadır (Öztürk, 2023b: 1). Savaş travması, mağdurların bilinçlerinde kesintilere yol açması ve

kişiler arası ilişkilerini etkin bir şekilde sürdürebilmelerine ket vurması nedeniyle onların psikolojik yardım alma taleplerini sınırlandıran bir psikoloji fenomenidir (Öztürk & Derin, 2023: 36). Savaş travmasını yaşantılayan askerler dışında bu kişilerin eşlerinde ve çocuklarında da toplumsal travmanın psikopatolojik izlerinin görülebildiği vurgulanmaktadır. Bu doğrultuda “kuşaklararası travma geçişi” fenomeni, savaş travması ve aile dinamikleriyle yakından ilişkilidir (Öztürk, 2023a: 305; 2023b: 5). Savaş kavramı ile birlikte “kitlesel çatışma” kavramı da ruh sağlığı disiplinleri tarafından kullanılan bilimsel odaklar arasında yer almaktadır. Kitlesel çatışma ve savaş kavramları arasındaki en tipik farklılıklar, savaş kavramının sınıflandırılmasına yönelik bilimsel çalışmaların ardından ortaya çıkmaya başlamıştır (Varlık, 2013: 120).

Birbirine düşman ülkeler arasındaki küresel boyuta erişen savaşlar, katastrofik saldırı dinamiklerinin sınır tanımadığı ve kitle imha silahlarının kullanıldığı büyük ölçekli şiddet eylemleridir. Savaşlar genellikle, bir tarafın mağlup olması veya çatışmadan geri çekilmesiyle sona ermektedir (Clausewitz, 2003). Modern psikotravmatoloji, dissoanaliz kuramı ve dissoanalitik psikotarih, savaşlar ve terör saldırıları gibi toplumsal travmalarla yakın ilişki dinamikleri bulunan “kuşaklararası dissosiyasyon geçişi”nin ve “kuşaklararası psikopatoloji aktarımı”nın sonlandırılması adına yoğun çaba gösteren bilimsel ekollerdir (Öztürk, 2022a: 42; 2023a: 310). Dissoanalitik psikotarih perspektifinden savaşlar hem bireylerde hem de uluslarda oluşturduğu dissosiyojen dinamikler aracılığıyla kuşaklararası psikopatoloji aktarımlarının deneyimlenmesini imkanı kılmaktadır. Savaşlar, kendi kontrollerini sağlamaya çalışan travmatize toplumlara şiddet odaklı yanlış çocuk yetiştirme stillerini benimseterek hem kuşaklararası travma ve dissosiyasyon geçişine hem de bu toplumların baskıcı sistemler tarafından kontrol altına alınmalarına neden olmaktadır (Öztürk, 2023b: 30). Nötralize edilemeyen toplumsal travmalar savaş yanlısı baskıcı liderlerin ön plana çıkmasını ve disfonksiyonel kitlelerin kontrol edilmelerini hatta yönetilmelerini imkanı kılmaktadır (Öztürk & Derin, 2023: 37).

“Minör bir hedef gruba silahlı saldırı gerçekleştirilmesine rağmen bu saldırının hedef grup dışındaki çok daha büyük bir kitleyi etkilemesiyle eşlenik şiddet eylemleri” şeklinde tanımlanabilen “terörizm”, ülkelerin yönetsel stratejileri ekseninde operasyonel tanımlamalar açısından farklılık gösterebilmektedir (Whittaker, 2012). Devletler, kimi zaman terör saldırısı olarak kabul ettikleri bazı şiddet eylemlerini, bir süre sonra ise te-

rör eylemi kapsamında ele almayabilmektedir. Terörün kavramsal olarak farklı boyutlarda değerlendirilmesi, ulusların kitlesel şiddet ile ilgili hukuki düzenlemeleri etkin ve hızlı bir şekilde gerçekleştirememelerine yol açmaktadır. Hassas ya da kırılğan psikotoplumsal dinamikler ve instabil sosyopolitik dengeler üzerine kurulu olan terörizmi operasyonel açıdan İngiltere, “herhangi bir dinin, ideolojinin veya siyasi düşüncenin etki alanını genişletmek amacıyla, herhangi bir kişiye, gruba ya da mülke yönelik yoğun askeri şiddet içeren saldırıları gerçekleştirmek veya gerçekleştirme tehdidi göstermek” şeklinde Almanya ise, “belirli siyasi saiklere ulaşılabilmesi adına insanların hayatlarına ve varlıklarına şiddet temelli saldırılarda bulunmasıyla karakterize akut ya da süregelen silahlı saldırı” olarak tanımlamaktadır (Baysal, Karakas & Luleci-Sula, 2019: 1203).

“Yasadışı güç kullanımı”, “siyasal motivasyon”, “ulus-altı aktörler”, “sivil ve askeri gruplara yönelik saldırı” ve “hedef kitlenin olumsuz bir şekilde etkilenmesine yönelik kasıt” olmak üzere ana unsurları bulunan terörizm çalışmalarında, terör örgütlerinden ziyade bu örgütlerin silahlı saldırı stratejilerine ve teröristlerin kendisine odaklanılmaktadır (Whittaker, 2012). Terörizmi, örgütlerden öte daha bireysel ya da küçük grupların oluşturduğu bir eyleme indirgeyen yaklaşım, uluslararası boyuttaki bu sorunun önlenmesine yönelik askeri stratejilerin en kısa sürede yapılandırılmasını büyük oranda sekteye uğratmaktadır (Derin & Öztürk, 2020: 11). Terörizmin, son yüzyılda hızlı bir dönüşüm göstererek globalleşmesinde, dijital teknolojilerin ve sosyal medya platformlarının önemli bir rolü bulunmaktadır (Öztürk & Derin, 2020: 14). Küresel terörizm; düzensiz bir örgütsel yapılanmayla karakterize, sadece birkaç ülkede ya da bölgede bulunmayan, herhangi bir coğrafi bölgeyi işgal ederek orada yeni bir yönetim sistemi kurmaktan ziyade öngörülmesi güç nitelikteki asimetrik askeri eylemlerin bütünü olarak tanımlanmaktadır. Bu askeri eylemlerin yöneldiği kitlesel tehdit, genellikle sınırlı bir bölgeden oluşmaktadır (Whittaker, 2012). Anlık olarak eyleme geçebilmeleri nedeniyle saldırıları öngörülemeyen terör örgütleri, farklı devletlerde farklı boyutlarda silahlı ataklar gerçekleştirmektedir. Günümüzde küresel boyuta ulaşan terörizme karşı bir bütün olarak mücadele verilebildiği takdirde pozitif sonuçlar alınabilmektedir. Bu bağlamda hem kolluk kuvvetlerinin hem de askerlerin birlikte ve koordineli olarak hareket etmeleri, başarılı bir mücadelenin ortaya çıkmasını imkanı kılmaktadır (Baysal, Karakas & Luleci-Sula, 2019: 1205).

Toplumsal Travmanın Kuşaklararası Yansımaları

“Toplumsal şiddet döngüleri: savaşlar, terör olayları ve soykırımlar” geçmişten günümüze belirli oranda azalma eğilimi gösterse de bu katastrofik kitlesel eylemler hala varlıklarını sürdürmektedir. Dissoanalitik açıdan “yanlış çocuk yetiştirme stilleri”, “disfonksiyonel aileler” ve “psikotoplumsal baskılar”, savaşların ve terör olaylarının etken ajanlarıdır (Öztürk, 2022b: 5). Ebeveynlerin benimsedikleri ve uyguladıkları şiddet odaklı yanlış çocuk yetiştirme stillerinin içerisinde adeta saklanarak kuşaklararası geçiş yapan çocukluk çağı travmaları, kitlesel şiddet eylemleriyle kendini göstermektedir. Dissoanaliz kuramına göre savaş ve terörizm gibi toplumsal travmaları destekleyen bireylerin günümüzde hala azımsanamayacak oranda bulunması, aile psikopatolojilerinin ve çocukluk çağı travmalarının kuşaklararası hatta kuşaklararası geçiş gösterdiğinin en önemli göstergesidir (Öztürk, 2022c: 1364). Savaş ve terörizm gibi kitlesel şiddet olaylarının bir “toplumsal travmatik döngü” halinde kuşaklararası ekseninde geçmişten günümüze aktarılmasında, disfonksiyonel ailelerin benimsedikleri empati kesintili yanlış çocuk yetiştirme stillerinin majör bir rolü bulunmaktadır. Özellikle duygusal açıdan istismarcı, şımartan ve anne-babalık reddi gibi görünürde normal iletişim dinamikleri ve ilişki stilleri bulunan ailelerin yetiştirdikleri çocuklar, ebeveynlerinin ikircikli tutumları sebebiyle kuşatıcı bir “dual açmaz” içerisine girerler (Öztürk & Derin, 2020: 15; Öztürk, 2023a: 305).

Deneyimledikleri kuşatıcı dual açmazı sonlandırmak amacıyla çocuklar ya ebeveynlerine bağlanmakta ya da anne-babalarına karşı kendilerini ruhsal açıdan korumaya çalışmaktadır. Ancak buradaki bağlanma süreci, ebeveynlerin dissosiyojen doğaları sebebiyle “istismarcıya bağlanma” olarak yaşantılanmaktadır. Aile içi travmatizasyonun ve reviktimizasyonun hüküm sürdüğü bu disfonksiyonel ebeveynlerle “güvensiz bağlanma” veya “istismarcıya bağlanma” kurulmakta hatta istismarcıya bağlanma, bir süre sonra “istismarcıyla identifikasyon” sürecine dönüşmektedir (Öztürk, 2020: 10; Ross & Halpern, 2009). İstismarcıya bağlanmanın ve istismarcıyla identifikasyonun ardıl bileşeni olarak “histerik körlük” geliştiren travmatize özneler, kendilerini adeta yok sayan liderlerini takip ederek yapmaları istenilen görevleri en kısa sürede yerine getirmektedirler. Yanlış çocuk yetiştirme stillerini benimseyen her birey, toplumsal travmaların varlanış göstermesinde etkin bir rol oynamaktadır (Öztürk, 2020: 4). Öztürk’e göre dünyanın bütün uluslarında ardıl savaşların ve terör atak-

larının sonlandırılarak küresel barışın ve psikotoplumsal huzurun sağlanabilmesi adına çocukluk çağı travmalarını önleme stratejileri ve doğru çocuk yetiştirme stilleri geliştiren dissoanaliz kuramı temelli “dissoanalitik psikotoplumsal çözümler”in uygulanması öncül bir öneme sahiptir (Öztürk, 2022b: 40).

Savaş ve çatışma, bireylerin ruh sağlığı üzerinde önemli bir etkiye sahip olup; bu travmatik yaşantıların psikojen izleri, ardışık nesillere kadar uzanabilmektedir. “Sessizlik komplosu”, “inkâr”, “kahramanlaştırma”, “kaçınma” ve “suçlama”, toplumsal travmanın bireyler üzerindeki ruhsal yansımaları arasında yer almaktadır (Rinker & Lawler, 2018: 150). Toplumsal travmaların nesiller arası mevcudiyetini korumasında ya da kuşaklararası travma geçişinde bölünmüş aileler ve bölünmüş gruplar önemli bir role sahiptir (Grand & Salberg, 2020: 209). Kuşaklararası travma geçişi ya da kuşaklararası travma aktarımı ilk olarak soykırımdan kurtulanların çocukları ile gerçekleştirilen ampirik çalışmalarda ortaya çıkmış olup (Fromm, 2012) aynı zamanda bu fenomen, soykırım dışındaki diğer toplumsal travmaları deneyimleyen kişilerde ve onların çocuklarında tespit edilmiştir (Danieli, 1998; Volkan, Ast & Greer, 2002). Soykırım gibi majör bir travmatik yaşantıya yönelik çok sayıda çalışma olmasına rağmen, toplumsal travma deneyimleyen savaş gazileri ve çocukları ile gerçekleştirilen araştırmalar ise oldukça sınırlı düzeydedir (Dekel & Goldblatt, 2008: 281).

Toplumsal travmaya ilişkin kuramsal açıklamalarda kuşaklararası travma aktarımı, ana odak konuları arasında yer almaktadır. Çünkü bu toplumsal travma sadece kitlesel şiddet eylemine maruz kalanları değil, bu örseleyici olayın anlatılması aracılığıyla ardışık nesilleri de travmatize edebilmektedir (Hamburger, 2020a: 13). Kuşaklararası travma aktarımı sürecinde ebeveyn-çocuk arasındaki bağlanma dinamiklerinin temel bir rolü bulunmakta olup; çok sayıda travmatize ebeveyn, baş edilmesi güç örseleyici yaşantıları çocuklarına belirli oranda aktarmaktadır. Toplumsal travma söz konusu olduğunda örseleyici olay, sosyal çevrenin ayrılmaz bir parçasıdır ve bu olumsuz deneyimler, çocuklara tekrarlı bir şekilde anlatılmaktadır. Bazen travmatik yaşantılar kelimeler kullanılmadan, sessizlikle de aktarılabilir. Toplumsal travma sadece aile içinde değil, çocuğun kendi sosyal çevresinde de tarihin adeta bir parçası haline gelir ki bu süreç, çocuğun “epistemik güveni”ni güçlü bir şekilde zedeler (Fonagy & Allison, 2014: 372). Epistemik güven, bir öznenin diğer kişilerin

bilgilerinin gerçek, güvenilir, genellenebilir ve kendisi ile ilgili olduğunu kabul etmesi ve ona güvenmesi olarak tanımlanmaktadır (Knapen ve ark., 2022: 312).

Fonagy, soykırım kurbanı bireylerin torunlarında deneyimlenen kuşaklaraşırı travma aktarımını, “korkmuş veya ürkütücü çocuk yetiştirme stilleri nedeniyle çocukta toplumsal travmayla ilişkili dissosiyatif durumlara karşı bir kırılma” şeklinde açıklamaktadır. Toplumsal travma kökenli dissosiyatif çekirdek ya da öz, çocukları bağlanma figüründen gelen, benlik yapısında entegre olmadan kalan ve üzerinde düşünilemeyen ya da yansıtılmayan travmayla ilgili düşünce kalıplarının içselleştirilmesine açık hale getirmektedir (Fonagy & Allison, 2014: 375). Çocuklar, psikolojik benliklerinin çekirdeğini oluşturmak adına ebeveynlerinin zihinsel temsillerini içselleştirmektedir. Toplumsal travma deneyimleyen anne-babalar, dissosiyatif bu süreçte kendi yaşlarını deneyimlemekte zorluk yaşamakta ve bu ebeveynlerin şiddet dolu örseleyici anıları, kendi çocuklarının benliklerine hatta ardıl nesillere aktarılmaktadır (Hamburger, 2020b: 60).

Toplumsal Travmanın Psikotraumatojik ve Dissoanalitik Yansımaları

Psikotraumatojik boyutları bulunan savaş ve terörizm; örseleyici deneyimler olarak hem bireylerin ruhsal entegrasyonları hem de kitlelerin psikotoplumsal entegrasyonları üzerinde uzun dönemli, kronik ve şiddetli dissosiyatif etkiler yaratmaktadır. Ardıl savaşlar, terör saldırıları ve katastrofik soykırımlar, çocukları, kadınları ve yaşlıları kapsayan sivillerin hem kitlesel saldırılara direkt maruz kaldıkları hem de tanık oldukları majör bir toplumsal travmanın ruhsal izleri, ardışık nesillerde kendini maksimal oranda psikopatolojik boyutlarda gösterebilmektedir (Derin & Öztürk, 2020: 12). Psikotraumatojinin ve sosyolojinin odak konuları arasında yer alan “toplumsal travma”, ruh sağlığı profesyonellerince hem klinik temelli bilimsel araştırmalarda hem de psikoterapi seanslarında, sosyologlar tarafından ise örseleyici yaşantıların toplumsal dinamikler üzerindeki etkisi ekseninde çalışılmaktadır (Rüsen, 2020: 45). Toplumsal travmalar, ruh sağlığı uzmanlarına inkâr, dissosiyasyon ve bastırma gibi bireysel savunma mekanizmalarının, gruplar ya da topluluklar tarafından kullanabildiğini göstermektedir. Toplumsal travmalara maruz kalan öznelere buldukları grup içerisinde sergiledikleri davranışlar, zaman zaman bilinçsizce ortaya çıkabilmekte ve kitleleri etkileyen örseleyici olaylar

karşısında bu bireyler, travmatize iç dünyaları tarafından kontrol edilebilmektedir. Psikotravmatoloji ve sosyoloji, toplumsal travmanın bireyden gruplara hatta topluluklara genişleyen bir pervasif psikotoplumsal etkisinin olduğunu vurgulamaktadır (Hamburger, 2020b: 61).

Psikotravmatoloji ve dissoanaliz, savaşlar ve terör atakları başta olmak üzere toplumsal travmanın temelinde “çocukluk çağı travmalarının”, “disfonksiyonel aile dinamiklerinin”, “yanlış çocuk yetiştirme stillerinin” ve “psikotoplumsal baskıların” yer aldığını kuvvetle vurgulayarak bu alanda çağdaş bir bilimsel yaklaşımın ön plana çıkmasını sağlamıştır (Öztürk, 2022a: 45; 2022b: 4). Psikotravmatolojik açıdan toplumsal travma hem terapistin hem de vakanın aynı ulusun parçaları olmaları durumunda her iki kişinin de yüzleşmeleri gereken bir realiteye işaret etmektedir. Toplumsal travma ile ilişkili yapılandırılan terapi seanslarında vakalarda, kitlesel şiddetin diğer kişilerle paylaşılmasına yönelik bir “sosyal ihmal” ya da örseleyici deneyim ile ilgili sürecin anlatılmasının aniden sonlandırılması görülebilmektedir. Travma terapilerinin temel bir unsuru olarak vurgulanan “tanıklık”, terapist ve vaka arasındaki alyans aracılığıyla bir işlev görmektedir (Mucci, 2018). Toplumsal travma söz konusu olduğunda bireyler tarafından yoğun bir şekilde deneyimlenen dissosiyasyon; intrapsişik fenomenler olan “sessizlik komplosu”, “inkâr” ve “önemsizleştirme” gibi aslında gerçekliğin ta kendisidir. Dissosiyatif yaşantılar, psikoterapilerde intrapsişik ve toplumsal travma bağlamında ele alınmalıdır. Tedavi sürecinde ruh sağlığı uzmanlarının, daha sessiz ve dinleyen taraf olmaktan ziyade örseleyici olayların nötralizasyonu odaklı aktif bir konumda bulunmaları, psikoterapinin başarıyla tamamlanması açısından temel bir öneme sahiptir (Hamburger, 2020a: 6).

Savaşların ve Terörizmin Önlenmesinde Dissoanalitik Psikotarihin Rolü

Adaletli, liyakatli, sağduyulu ve barış odaklı bireylerin oluşturduğu bir fonksiyonel toplumun inşası adına Öztürk tarafından yapılandırılan “dissoanaliz kuramı”, savaşları ve terörizmi önlemeye yönelik etkin stratejiler geliştiren “dissoanalitik psikotarih”in ortaya çıkmasını imkanı kılmıştır (Öztürk, 2022b: 8; 2023a: 303). Modern psikotravmatoloji ve dissoanaliz kuramı ekseninde Öztürk’ün oluşturduğu “dissoanalitik psikotarih”; çocukluk çağı travmalarından kronik baskılara, çocuk yetiştirme stillerinden disfonksiyonel nesillere ve kuşaklararası travma geçişlerinden kitlesel şiddet eylemlerine kadar uzanan geniş bir alanda araştırmalar yapan

ve özellikle savaşları, terörizmi ve soykırımları önleme odaklı etkin ve uygulanabilir stratejiler geliştiren bir bilim dalı olarak tanımlamaktadır (Öztürk, 2023b: 12). Dünyadaki tüm ulusların “psikokomünal terapi”lerinin gerçekleştirilmesiyle savaş yanlısı nesillerin ortadan kaldırılabilceğini vurgulayan “dissoanalitik psikotarih”, kuşaklararası travma geçişi ve kuşaklararası psikopatoloji aktarımı çalışmaları ile modern psikotravmatoloji ve psikotarih paradigmalarının entegratif sentezinden oluşan ünik ve holistik bir psikoloji kuramıdır. “İnsanlığın travmatik tarihinin dissoanalizi ve yeni psikotoplumsal gerçekliğin inşaası” olarak anlam bulan dissoanalitik psikotarih; barış odaklı bir yaşam örgütlenmesi yaratmak amacıyla grupların ya da toplumların dissosiyatif bileşenlerini mutlak realite eşliğinde analiz etmektedir (Öztürk, 2023a: 308).

Dissoanalitik psikotarihe göre savaşlar ve terör atakları hatta soykırımlar, birer “toplumsal travma” olarak yaşantılanan ebeveynlik pratiklerinin negatif ya da pozitif yöndeki transformasyonunda etken ajanlar şeklinde işlev görmektedir (Öztürk, 2023b: 21). “Modern psikotarih: dissoanalitik psikotarih”, bireysel travmalar olarak çocukluk çağı travmaları ve toplumsal travmalar olarak ise savaşları önleme adına psikoloji, psikiyatri, antropoloji ve sosyolojiden çok daha başarılı stratejiler sunmaktadır (Öztürk, 2023a: 306). Öztürk, “Savaşlar, kalbi kırılan ve yalnızlığa terk edilen çocukların geçmiştten günümüze sızan binyıllık feryatlarıdır ya da intikamlarıdır hatta gülümsemeleri çalınmış çocukların binyıllık travmatik yaşantılarının ruhsal izleridir!” ifadesiyle, bireysel travmalar ile kitlesel travmalar arasındaki birbirine dönüşebilen psikotoplumsal dinamiğe vurgu yapmaktadır. Toplumsal travmanın ruhsal izleri “kuşaklararası travma geçişi” ve “kuşaklararası psikopatoloji aktarımı” olarak asırlar boyunca insanlık tarihinde mevcudiyetini sürdürmeye devam etmektedir (Öztürk & Derin, 2023: 37). Dissoanaliz kuramının ve dissoanalitik psikotarihin kurucusu Öztürk (2023b: 5) ile psikotarihin dünyadaki en değerli temsilcisi olan deMause (2001: 362)’a göre, yanlış çocuk yetiştirme stilleriyle doğru orantılı olarak geçmişte çocukların, günümüzün disfonksiyonel aileleri içerisinde büyüdüklerini hatta o dönemde dissosiyatif yaşantıların norm olduğunu söylemek mümkündür.

“Modern psikotravmatoloji” ilkeleri ekseninde Öztürk tarafından bir modern psikotarih yaklaşımı olarak geliştirilen “Dissoanalitik Psikotarih”, ardışık savaşlara, terör ataklarına ve katastrofik soykırımlara karşı “psikotoplumsal krizlere müdahale terapisi”dir. Dissoanalitik psikotarihe göre,

bir topluluğun ya da ulusun “ocukluğun gerçek tarihi” yani “travmatik tarihi” ve “ocukluk algıları” üzerine ne kadar çok psikotravmatoloji ve psikotarih temelli bilimsel çalışması varsa o topluluk ya da ulus, aynı oranda değişim, gelişim ve barış odaklıdır (ztrk, 2023a: 310). “Modern psikotravmatoloji ilkeleri”, “dissoanaliz kuramı” ve “dissoanalitik psikotarih” perspektiflerinden travmatik yaşantıları önlemeye dair gerçekleştirilecek psikotoplumsal müdahalelerle; savaşların, terör olaylarının ve soykırımların dünyadaki tüm uluslar adına sonlandırılabilceği kuvvetle vurgulanmaktadır ki bu bağlamda travmatize bireylerin, grupların ve toplulukların dissoanalizleri gerçekleştirilemediği sürece hiçbir ulus, şiddet kökenli borderline bileşenlerinden kurtulamaz; kendileşme temelli hem entegratif hem de fonksiyonel “yenileşim” odaklı uzun erimli bir yaşam örgütlenmesine sahip olamaz (ztrk, 2022a: 42; 2022b: 5; 2023b: 12)!

KAYNAKÇA

- Baysal, B., Karakas, U. ve Luleci-Sula, C. (2019). Uluslararası siyaset sosyolojisi ve güvenlik: Küresel terörizm, sınır güvenliği ve vatandaşlık örnekleri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 74(4), 1203-1231.
- Bettelheim, B. (1947). Concentration camps, German. In W. Yust (Ed.), 10 eventful years: Volume two (2, II): *Concentration camps to ley* (pp. 1–16). Chicago, iL: Encyclopedia Britannica.
- Bohleber, W. (2000). The development of trauma theory in psychoanalysis. In S. Varvin & T. Stainer Popovic (Eds.), *Upheaval: Psychoanalytic perspectives on trauma* (pp. 207–234). Belgrade: International Aid Network.
- Clausewitz, C. V. (2003). *Savaş Üzerine*. (C. von Clausewitz, Ed.) (2. bs.). İstanbul: Eriş Yayınları.
- Danieli, Y. (Ed.). (1998). *International handbook of multigenerational legacies of trauma*. Dordrecht: Springer Science & Business Media.
- Dekel, R., & Goldblatt, H. (2008). Is there intergenerational transmission of trauma? The case of combat veterans' children. *American Journal of Orthopsychiatry*, 78(3), 281–289.
- deMause, L. (2001). The evolution of childrearing. *The Journal of Psychohistory*, 28(4), 362.
- Derin, G., & Öztürk, E. (2020). Savaş ve terörizm: Psikotravmatolojik temelli teorik bir yaklaşım. *Aydın Toplum ve İnsan Dergisi*, 6(1), 11-36.
- Diner, D. (1990). Between aporia and apology: On the limits of historicizing national socialism. In P. Baldwin (Ed.), *Reworking the past: Hitler, the Holocaust and the historians' debate* (pp. 135–145). Boston: Beacon Press.
- Fonagy, P., & Allison, E. (2014). The role of mentalizing and epistemic trust in the therapeutic relationship. *Psychotherapy*, 53(3), 372–380.
- Fromm, M. G. (Ed.). (2012). *Lost in transmission: Studies of trauma across generations*. London: Karnac.
- Grand, S. & Salberg, J. (2020). Trans-generational transmission of trauma. In: A. Hamburger, C. Hancheva & V. Volkan (Eds.), *Social trauma:*

An Interdisciplinary Textbook (pp. 209–215). New York: Springer Nature.

Hamburger, A. (2020a). Social trauma: A bridging concept. In: A. Hamburger, C. Hancheva & V. Volkan (Eds.), *Social trauma: An Interdisciplinary Textbook* (pp. 3-17). New York: Springer Nature.

Hamburger, A. (2020b). The complexity of social trauma diagnosis and intervention. In: A. Hamburger, C. Hancheva & V. Volkan (Eds.), *Social trauma. An Interdisciplinary Textbook* (pp. 3-17). New York: Springer Nature.

Knapen, S., van Diemen, R., Hutsebaut, J., Fonagy, P., & Beekman, A. (2022). Defining the concept and clinical features of epistemic trust: A Delphi study. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 210(4), 312-314.

Laub, D. (2005a). Traumatic shutdown of narrative and symbolization: A death instinct derivative? *Contemporary Psychoanalysis*, 41(2), 307–326.

Mucci, C. (2018). *Beyond Individual and Collective Trauma*. New York: Taylor and Francis.

Öztürk, E. (2020). *Travma ve Dissosiyasyon: Psikotravmatoloji Temel Kitabı*. 2. Baskı. İstanbul: Nobel Tıp Kitapevi. p.1-33.

Öztürk, E. (2022a). Modern psikotravmatoloji ve dissosiyasyon teorileri. E. Öztürk, (Ed.). *Psikotravmatoloji içinde* (41-49). Ankara: Türkiye Klinikleri.

Öztürk, E. (2022b). Dissoanaliz ve psikotoplumsal bilinç alyansı kuramı inkar travması ve dissosiyatif yansıtımlı kimlik geçisi. E. Öztürk (Ed.), *Psikotravmatoloji içinde* (1-40). Ankara: Türkiye Klinikleri.

Öztürk, E. (2022c). Dissoanalysis as a modern psychotraumatology theory: Denial trauma and mass dissociation versus dissociative revolution and psychocommunal therapy. *Medicine Science*, 11(3),1359-1385

Öztürk, E. (2023a). Dissoanalytic psychohistory: Dissoanalysis of the traumatic history of humanity and the construction of a new societal reality. *Medicine Science*, 12(1), 303-18.

Öztürk, E. (2023b). Dissoanalitik psikotarih: Soykırımların, baskıların,

çocuk istismarlarının ve savaş travmalarının dissoanalizi. E. Öztürk, (Ed.). *Savaş Psikolojisi* içinde (1-35). Ankara: Türkiye Klinikleri.

Öztürk, E., & Derin, G. (2020). Terör ve travma: Psikotravmatolojik bir değerlendirme. F. Aşıcıoğlu (Ed.), *Uluslararası Güvenlik ve Terörizm* içinde (14-24). Ankara: Türkiye Klinikleri.

Öztürk, E., & Derin, G. (2023). Dissoanaliz kuramı açısından savaş psikolojisi ve göç travması: Savaş kökenli kuşaklararası travma geçişi ve kuşaklararası psikopatoloji aktarımı. E. Öztürk, (Ed.). *Savaş Psikolojisi* içinde (36-51). Ankara: Türkiye Klinikleri.

Prince, R. (2009). The self in pain: The paradox of memory. The paradox of testimony. *American Journal of Psychoanalysis*, 69, 279–290.

Rinker, J., & Lawler, J. (2018). Trauma as a collective disease and root cause of protracted social conflict. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 24(2), 150.

Ross, C. & Halpern, N. (2009). *Trauma model therapy. A treatment approach for trauma, dissociation, and complex comorbidity*. Richardson, TX: (1. bs.). Richardson: Manitou Communications.

Rüsen, J. (2005). Historizing nazi-time. Metahistorical reflections on the debate between Friedländer and Broszat. In J. Rüsen (Ed.), *History. Narration—Interpretation—Orientation* (pp. 163–188). New York, Oxford: Berghahn Books.

Rüsen, J. (2020). The wounds of history: About the historical dealing with traumatic experiences. In: A. Hamburger, C. Hancheva & V. Volkan (Eds.), *Social trauma: An Interdisciplinary Textbook* (pp. 43-51). New York: Springer Nature.

Varlık, A. (2013). Savaşı tanımlamak: Terminolojik bir yaklaşım. *Avrasya Terim Dergisi*, 1(2), 114-129.

Volkan, V. D., Ast, G., & Greer, W. F. (2002). *The third Reich in the unconscious: Transgenerational transmission and its consequences*. New York: Brunner-Routledge.

Whittaker, D. (2012). *The terrorism reader*. London: Routledge.